

Urbanogeografski razvoj Rima

Družak, Tena

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:457520>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno - matematički fakultet
Geografski odsjek

Tena Družak

URBANOGEOGRAFSKI RAZVOJ RIMA

Prvostupnički rad

Mentor: *doc. dr. sc. Vedran Prelogović*

Ocjena: _____

Zagreb, 22. rujna 2017. godina

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Prvostupnički rad

Urbanogeografski razvoj Rima

Tena Dručak, JMBAG: 0119029757

Preddiplomski sveučilišni studij *Geografija*; smjer: *istraživački*

Izvadak: Uz glavni grad Italije vežu se brojne legende počevši još od samog nastanka grada 753. godine prije Krista. Rim je obilježen dugačkom poviješću kroz koju se postepeno razvijao ostavivši tragove dugačke povijesti i danas. Vrhunac urbanog razvitka grad će doseći već u vrijeme Rimskog carstva za vrijeme vladavine cara Septimija Severa u drugom na treće stoljeće. No nakon propasti Zapadnog Rimskog carstva dolazi i do slabljenja samog grada te do njegovog novog uzleta dolazi tek u srednjem vijeku.

Utjecaj klime, hidrografije i geomorfoloških obilježja bitno su utjecali na današnji položaj grada, a posebno značenje imala je rijeka Tiber, druga po veličini rijeka u Italiji.

27 stranica, 8 grafičkih priloga, 27 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Rim, urbani razvoj, povijest, rijeka Tiber

Voditelj: doc. dr. sc. Vedran Prelogović

Tema prihvaćena: 9. svibnja 2017.

Datum obrane: 22. rujna 2017.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Bachelor Thesis

Urban Development of the City of Rome

Tena Dručak, JMBAG: 0119029757

Undergraduate University Study of *Geography: course: research*

Abstract: Numerous legends are tied to the capital of Italy from the very beginning of the city in 753 BC. Rome is characterized by a long history through which it gradually evolved, leaving traces of its long history even today. The peak of urban development was reached at the time of the Roman Empire during the reign of Emperor Septimius Severus in the end of a second and the beginning of a third century. But after the collapse of the West Roman Empire, the city started to collapse and the new upswing started in the Middle Ages.

The influence of climate, hydrography and geomorphologic features significantly influenced today's position of the city, and a very crucial role in its development had the river Tiber, the second largest river in Italy.

27 pages; 8 figures; 27 references; original in Croatian

Keywords: Rome, urban development, history, river Tiber

Supervisor: Vedran Prelogović, PhD, Assistant Professor

Thesis submitted: 9th May, 2017

Thesis defense: 22nd of September, 2017

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia

1. UVOD	1
2. OBJEKT, CILJEVI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	2
3. GEOGRAFSKA OBILJEŽJA RIMA	3
3.1. GEOGRAFIJA ANTIČKOG RIMA.....	3
3.2. FIZIČKOGEOGRAFSKA OBILJEŽJA (GEOMORFOLOŠKA, KLIMATSKA, HIDROGRAFSKA).....	4
3.2.1. <i>Geomorfološka obilježja</i>	4
3.2.2. <i>Klima.....</i>	5
3.2.3. <i>Hidrografija.....</i>	7
4. PROSTORNI RAZVOJ RIMA – FAZE RAZVOJA	9
4.1. POČECI RIMA	9
4.2. RIMSKA REPUBLIKA.....	13
4.3. RIMSKO CARSTVO	16
4.4. SREDNJI VIJEK	18
4.5. MODERNO DOBA	21
5. PROSTORNA STRUKTURA RIMA – SOCIJALNA, FUNKCIONALNA I MORFOLOŠKA	23
6. ZAKLJUČAK.....	26
LITERATURA	V
IZVORI.....	V
POPIS SLIKA	VI

1. Uvod

Rim je glavni grad Italije i regije Lacij, a ujedno je i jedna od 7,978 općina Italije. U metropolitanskom području grada živi oko 4,4 milijuna stanovnika dok u samom gradu danas živi oko 2,8 milijuna stanovnika čime je ona najnapučenija rimska općina, najveći grad Italije i četvrti najnaseljeniji grad Europske Unije. (*I Comuni italiani dal 1861*, n.d.)

Rim se smjestio u središtu talijanskog poluotoka i to na njegovoj zapadnoj strani na obali rijeke Tiber. Jedna od posebnosti grada jest i činjenica da se unutar njega nalazi samostalna država Vatikan, jedini primjer države unutar grada (sl.1). Država Vatikan zauzima površinu 0,41 km² te ima svega 1,000 stanovnika što ju čini najmanjom državom po broju stanovnika i po površini. (*Europe: Holy See (Vatican City)*, 2017)

Povijest grada može se pratiti preko 2,500 godina, iako Rimska mitologija za osnutak Rima uzima 753. godinu prije Krista to je područje bilo naseljeno i ranije čime je ono jedno od najstarijih stalno naseljenih prostora u Europi. Grad se s vremenom razvija u prijestolnicu Rimskog Kraljevstva zatim Rimske Republike te na kraju Rimskog Carstva čija se dominacija proširila na veći dio Europe i obale Sredozemnog mora. Sam je grad skoro tisuću godina bio politički najznačajniji, najbogatiji i najveći grad zapadnog svijeta, a to je ostao i nakon propasti i podjele Carstva. (Heiken i dr., 2005)

Rim ima status globalnog grada te je sjedište mnogih međunarodnih kompanija i nacionalnih i međunarodnih banaka. Poslovni centar grada (poznat pod nazivom EUR) baza je mnogih kompanija vezane za naftnu i farmaceutsku industriju i financijske usluge. Sam grad ima glavnu ulogu u nacionalnoj ekonomiji. Osim uloge financijskog središta, grad je i važan modni i dizajnerski centar. (*2014 Global Cities Index and Emerging Cities Outlook*, n.d.)

Sl. 1. Položaj grada Rima unutar Italije, te države Vatikan unutar Rima

Izvor: <http://4.bp.blogspot.com/>

2. Objekt, ciljevi i metodologija istraživanja

Objekt rada jest analiza urbanogeografskog razvoja Rima, glavnog i najvećeg grada Italije. Kroz ovaj rad pokušat će se objasniti utjecaj unutarnjih i vanjskih faktora na oblikovanje prostorne strukture Rima, poput geografskih obilježja.

Cilj rada jest ukazati na sve procese koji su se odvijali u gradu od njegovog početka u 8. stoljeću pr. Kr. pa sve do danas. Utjecaj brojnih careva i vladara znatno su utjecali, kako na povijest grada tako i na njegov prostorni razvoj.

Temeljne metode istraživanja obuhvaćaju analizu statističkih podataka, analizu postojeće literature o urbanogeografskom razvoju Rima, analizu internetskih izvora te usporednu analizu i sintezu podataka. Rezultati će biti popraćeni grafičkim metodama.

3. Geografska obilježja Rima

Rim se nalazi u središnjoj Italiji u regiji Lacij. Geografska obilježja grada karakterizirana su rijekom Tiber te sa sedam brežuljaka koji ju okružuju. Geografski položaj grada jest 41°54' sjeverne geografske širine te 12°29' istočne geografske dužine. Smjestio se zapadno od Apeninskih planina koje čine okosnicu samog Apeninskog poluotoka na kojem se smjestila Italija. Iako se centar grada nalazi oko 25 km od Tirenskog mora, teritorij grada prostire se do obale, gdje se nalazi jugozapadni distrikt Ostia. Ukupna površina grada je preko 1,200 km², prosječna visina mu je 37 metara nadmorske visine, dok mu je najveća visina 120 metara iznad površine more (Monte Mario), a najniža 13 metara (na Piazzia del Popolo) (*Geography of Rome*, n.d.).

Izvorno naselje nastalo je na brdima koja su bila okrenuta prema otoku Tiber (jedini otok na rijeci Tiber) Upravo zbog svoj položaja između sedam brežuljaka Rim se često naziva „Gradom sedam brežuljaka“.

3.1. Geografija antičkog Rima

Na razvoj civilizacije veliko značenje ima geografija. Rim nije odjednom niknuo u veliku silu na Apeninskom poluotoku. Svoj razvoj započeo je kao malo selo na rijeci Tiber, na odličnoj lokaciji. Na tom području zemlja je bila vrlo plodna stoga su usjevi lagano rasli. Kao što je već spomenuto Rim je bio okružen sa sedam brežuljaka. Tih sedam brežuljaka, Aventin, Celij, Kapitol, Eskvilin, Palatin, Kvirinal i Viminal smjestili su se na istočnu obalu rijeke Tiber u samom srcu Rima (sl.2). Brežuljci su nudili dobru prirodnu zaštitu od napada, ali isto tako su i čuvali ljude od poplava. Kao i ostali veliki gradovi koji su se razvili na obalama velikih rijeka isto je učinio i Rim. Već spomenuta rijeka Tiber je bila važna jer je bila izvor svježje vode za piće i kupanje lokalnim stanovnicima. Osim toga rijeka je omogućavala navodnjavanje i navigaciju budući da je bila povezana s Mediteranom pa je zbog toga pružala lagan put između Rima i ostalih dijelova Europe, ali i svijeta zbog čega je lagano trgovala s tim dijelovima svijeta ali isto tako joj je omogućila i osvajanje novih teritorija. Još jedna važna prednost položaja Rima jest i činjenica da je to područje vrlo ugodne, mediteranske, klime. Upravo zbog svih tih prednosti Rim je vrlo brzo narastao u veliku silu (*The Geography of Rome*, 2017).

Sl. 2. Prikaz sedam brežuljaka i rijeke Tiber

Izvor: www.wikipedia.org

3.2. Fizičkogeografska obilježja (geomorfološka, klimatska, hidrografska)

3.2.1. Geomorfološka obilježja

Prirodna i geomorfološka obilježja u kojem se grad razvio spadaju pod važne razloge povijesnog uspjeha Rima. Danas su ta obilježja i dalje prepoznatljiva, iako su skrivena ili promijenjena tokom godina pod utjecajem procesa urbanizacije. Aluvijalne naslage različitih povijesnih poplava rijeke Tiber, zajedno sa ruševinama arheoloških mjesta i povijesnih i modernih građevina rezultirali su debelim umjetno stvorenim slojevima naslaga. (Pica i dr., 2016)

Kao što je već spomenuto Rim se često naziva i gradom sedam brežuljaka. Tih sedam brežuljaka bili su odvojeni močvarnom zemljom i rijekom Tiber. Četiri od tih sedam brda (Caelian, Esquiline, Quirinal i Viminal) dijelom su vulkanski greben. Ostalih tri brežuljaka (Aventine, Capitoline i Palatine) formiraju zapadnu grupu brežuljaka. U antičkom Rimu svaki brežuljak imao je vlastiti odvojeni zidom ograđen grad. Osim geomorfološke važnosti brežuljaka ne smije se zaboraviti važnost već spomenute rijeke Tiber koja u svojoj dužini od 405 km teče od Apenina jugozapadno do Tirenskog mora nakon što prođe kroz Rim. Osim

nje, kroz današnji Rim prolazi i rijeka Aniene koja utječe u Tiber sjeverno od povijesne jezgre grada. (*Aniene River*, n.d.)

Krajolik je karakteriziran brežuljcima oblikovan rijekom Tiber, čija aluvijalna ravnica odvaja dvije izrazite regije: istočnu stranu (lijeva obala) koja je karakterizirana sa Sedam brežuljaka koji su oblikovani rijekom na materijalima vulkanske visoravni Latium, te zapadna strana (desna obala) gdje aluvijalna ravnica rijeke završava na podnožju grebena Monte Mario – Janiculum kao rezultat podizanja površine za vrijeme srednjeg pleistocena. Temelj se uglavnom sastoji od gline i lapora s krednjacima (nastalo u pliocenu, ranom pleistocenom) što je dokaz o razdoblju tijekom kojeg je područje bilo prekriveno morem. Podizanje tih materijala iniciralo je erozijske procese i drenažu koji su proizveli taloženje šljunka i pijeska preko morskih sedimenata. Simultano s procesom regionalnog podizanja, Sabatini (Sjeverozapadno od Rima) i Latium (Jugoistočno od grada) vulkani započeli su sa svojom aktivnošću čime su bitno promijenili prostor. Rijeka Tiber bila je prisiljena na današnji tok, dok su stratificirana sedra, piroklastične i vulkanske naslage izgradile veliki plato, koji je danas prekinut dolinom Tibera (Pica i dr., 2016).

Današnja geomorfologija Rima karakterizirana je terenima koji su uglavnom povezani akcijom površinske vode koja je široko rasprostranjena, dok je gravitacija uglavnom utjecala na sjeverozapadni dio zbog većih nagiba zajedno s izbočinama morskih pijesaka i gline. Naravno, morfogeneza je izrazito očita diljem cijelog područja. Zapadnu stranu rijeke Tiber karakteriziraju urezane doline zbog površinske vode i gravitacijskih procesa, što predstavljaju tokovi i padovi. Na tom području, otjecanje uzrokuju jaruge i mali *badlands*. Vulkanska visoravan na istočnoj strani rijeke Tiber prekinuta je brojim dolinama nastale uslijed holocenske taložne faze. Strme padine tih dolina povezane su stratigrafskim slijedom vulkanskih materijala; selektivna erozija oblikovala je padine od otpornijih materijala. Plato se sastoji od vulkanskog materijala vulkana Sabatini i Latium, na nadmorskoj visini od 80 metara nadmorske visine, i predstavlja strukturnu površinu. Šljunak koji graniči s rubovima ima strukturno ili poligenetsko podrijetlo (zbog gravitacijske i fluvijalne morfogeneze, sa strukturnim utjecajem), kao što je to slučaj kod Tarpea na jugoistočnoj padini Capitolina (Pica i dr., 2016).

3.2.2. Klima

U gradu prevladava mediteranska klima, a karakteriziraju je suha i vruća ljeta, te vlažne i hladne zime. Tijekom najtoplijih mjeseca, srpanj i kolovoz, srednja temperatura dana jest 30°

C, dok je po noći 18° C. Tijekom najhladnijeg mjeseca, siječanj, prosječna temperatura dana jest 12° C, a tokom noći je 3° C. Ljetna sezona traje od lipnja do rujna sa rasponom temperature od 30° C do 14° C. Dnevni raspon temperature u prosjeku je oko 14° C. Zimska sezona proteže se od prosinca do ožujka sa rasponom temperature između 3° C te 16° C. Ostali mjeseci su vrlo ugodni sa temperaturom između 7° C te 23° C (*Geography of Rome*, n.d.).

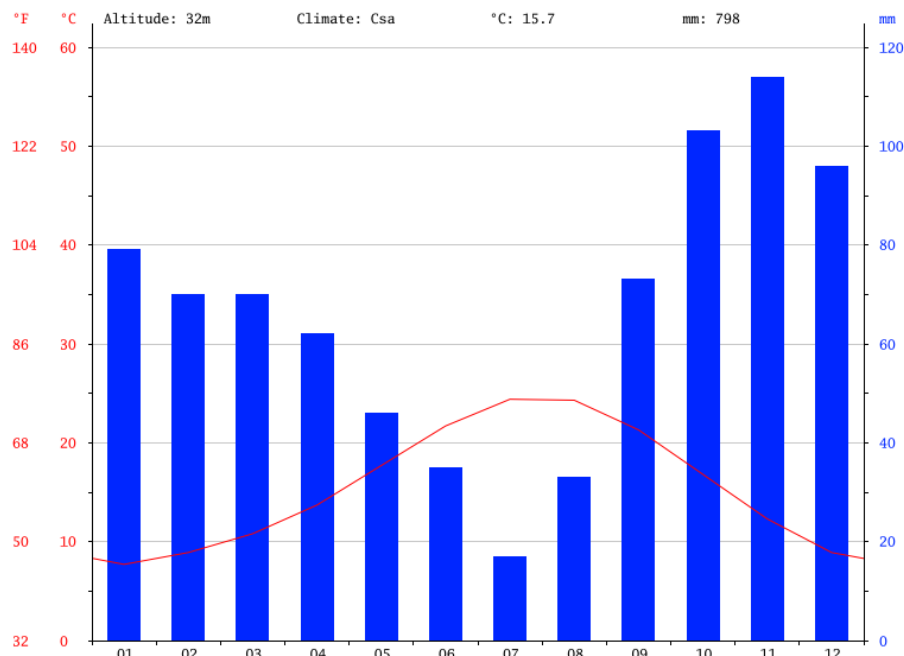
Budući da je Rim u Mediteranskoj klimatskoj regiji on prima umjerenu količinu padalina tijekom godine. Oborine su uglavnom intenzivnije u hladnijem dijelu godine u razdoblju od listopada pa sve do siječnja (sl.3). Zima u Rimu nije poznata po hladnom vremenu te se vrlo rijetko u gradu dogodi da dođe do jakog padanja snijega, puno češće je lagano padanje snijega, te je to pojava koja se događa gotovo svake zime. Upravo zbog svoje blage i ugodne klime Rim je vrlo popularna turistička destinacija tijekom cijele godine (*The Geography of Rome*, n.d.).

Rim je smješten u velikoj brežuljkastoj ravnici, sa Tirenskom obalom na zapadu i Apeninskim planinskim podnožjem na istoku. Važno je napomenuti da razne regije Rima mogu iskusiti relativno različite vremenske uvjete: s jedne strane sjeveroistočni dio koji je najbliži Apeninima, jugozapadni dio koji je najbliži moru. Stoga područje najdalje u unutrašnjosti jest uglavnom hladnije od dijela koji leži na obali (*Climate in Rome Italy*, n.d.).

U proljeću najčešće se javljaju zapadni vjetrovi. Na početku sezone zimski sjeverni vjetrovi donose poremećaj povezan s atlantskim smetnjama koje putuju sjeverozapadno prema jugoistoku stoga temperature mogu varirati za čak 20° C. Do svibnja se vrijeme stabilizira iako povremeno zna biti i grmljavina: kako sezona napreduje prema ljetu sustavi tlaka su anticiklonski. Za ljetu su karakteristične povećane temperature te povremene grmljavine do kojih dolazi kada hladni zrak dolazi u dodir s toplim zrakom iz mora. Azorska anticiklona ustaljuje se u regiji, stoga u srpnju i kolovozu dolazi do povećavanja toplih temperaturama, stabilnih vremenskih uvjeta te slabih vjetrova. Visoki tlak osigurava dobar broj izloženosti Suncu i zrak se zagrijava provodljivošću iz vrućeg tla. Relativno malo kretanje zraka također osigurava da zrak dobiva relativno visoku razinu vlažnosti koja je posebno neugodna na istočnoj strani grada dok je podnošljivija na obali, gdje morski povjetarac smanjuje osjećaj nelagode. Nakon ljeta, u jesen, dolazi do povratka nestabilnosti. Vlažni atlantski vjetrovi pomiješani s toplim južnim vjetrovima osiguravaju česte oborine i postupno smanjenje atmosferskog tlaka. Do kraja studenog i početkom prosinca temperatura će dosegnuti

minimalnu razinu, ali s nekim poremećajima hladnijih, sušnih vjetrova koji dolaze sa sjevera, sjeveroistoka (*Climate in Rome Italy*, n.d.).

U prošlosti, osobito u antičko doba, vrijeme u središnjoj Italiji bilo je općenito hladnije nego što je sada, i to za nekoliko stupnjeva, a opće zagrijavanje koje se dogodilo u to doba, omogućilo je raznim usjevima da se prilagode i postanu korisni u rimskoj poljoprivredi. Rimska ekspanzija na cijelom Mediteranu značajno je pridonijela ulasku novih vrsta iz tada poznatog svijeta. Primjeri uključuju stablo bresaka i limuna: Plinije nam govori o naporima za uzgoj ovih biljaka i drugih na lokalnoj razini. (*Climate in Rome Italy*, n.d.)

Sl.3. Klimadijagram Rima

Izvor: <https://images.climate-data.org/>

3.2.3. Hidrografija

Rijeka Tiber jedna je od povijesnih rijeka Europe, poznata po gradu Rimu koji se smjestio na njezinim obalama. Ona je druga rijeka po dužini u Italiji odmah iza rijeke Po. Počeci rijeke potječu od obronka planine Fumaiolo na visini od 1 268 metara nadmorske visine. Rijeka putuje meandrirajućim putem uglavnom južnim smjerom te otječe u Tirensko more u blizini Ostije. Ukupna duljina rijeke jest 409 km, dok je dužina zračne linije od njezinog izvora do

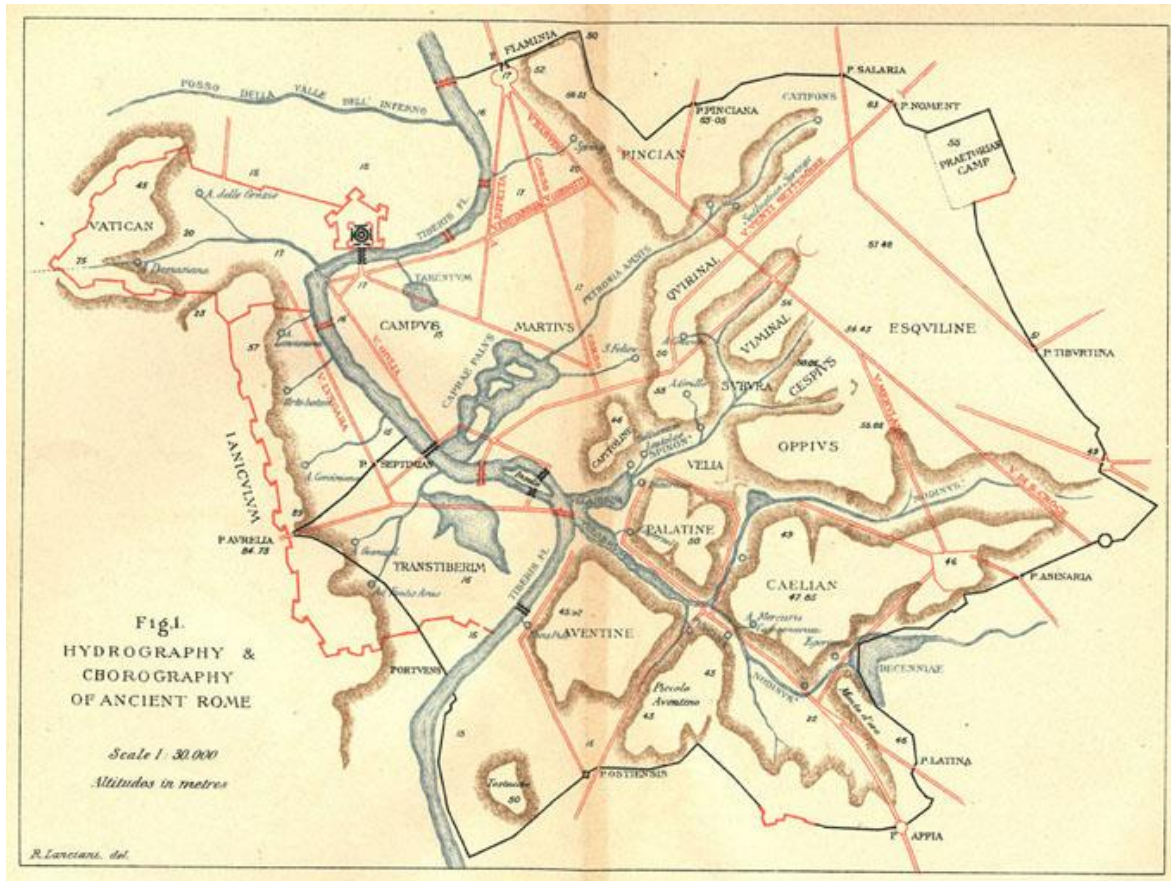
ušća oko 225 km. Nekoliko velikih rijeka slijeva se u nju i doprinose ukupnom protoku rijeke. Najznačajnije od tih rijeka su Aniene i Nera koje i same prikupljaju vodu od brojnih sporednih rijeka. Prema nekim antičkim piscima rijeka je u početku bila poznata pod nazivom Albula no preimenovana je u današnji naziv nakon što se kralj Albe Long, kralj Tiberius, utopio u toj rijeci. Rijeka je odigrala važnu ulogu u nastanku i ekspanziji grada kao i u geološkom razvoju rimskog agera te je na kraju pružila stanovništvu pristup Mediteranskom moru i međunarodnim trgovačkim putevima. Osim rijeke Tiber kroz grad Rim prolazi i rijeka Aniene (*The Geography of Rome*, n.d.).

Važno je za spomenuti kako je u antici rijeka Tiber često bila uzrokovala poplave, te su one bile uobičajena pojava za stanovnike Rime. Stoga je dio grada, zbog svoje blizine rijeci, bio dosta ranjiv zbog povremenih transgresija rijeke (sl.4). Tadašnje poplave s jedne strane bile su česte i teške, potapajući velike površine grada ispod nekoliko metara vode na dulje periode čime je često uzrokovao da se velike zgrade uruše. Uglavnom su površine koje su bile na meti poplava bile na najistaknutijim regijama, poput Foruma, tako da su poplave često pogađale rimsku elitu kao i prosječne građane. U početku na pojedinim područjima današnjeg grada bile su močvare te čak i mala jezera koju su opskrbljivala 22 prirodna izvora koja su se nalazila u središtu Rima (Aldrete, 2007).

Pluviometrički režim tiberskog bazena opisuje se kao sublitoralni Apeninski, iako neki dijelovi više slične na obalni ili maritimni uzorak padalina. Najveća količina padalina tipično se javlja u zimi, sa vrhuncem u studenom dok je sezona s najmanje padalina u ljeti, sa srpnjem kao mjesecom s najmanje padalina. Upravo zbog najveće količine padaline u zime može se zaključiti kako su upravo ti mjeseci najpodložniji poplavama što i potvrđuju podaci gdje je u razdoblju od 1700. godine pa do danas od 76 poplava njih 20 bilo je u prosincu, 14 u studenom, 11 u siječnju te 14 u veljači, dok u mjesecima između svibnja i rujna u posljednjih 1500 godine nije bilo velikih destruktivnih poplava (Aldrete, 2007).

Osim rijeke Tiber, za grad Rim važna je i već spomenuta rijeka *Aniene*, poznata i pod nazivom *Teverone*. Ona je jedna od velikih pritoka Tibera te se nalazi u središnjoj Italiji. Izvire iz dva izvora koja se nalaze na planini *Simbruini* smještenoj jugoistočno od Rima. Teče kroz usku dolinu pokraj Tivolija i proviri kroz *Campagna di Roma* (teritorij) kako bi se pridružila Tiberu sjeverno od Rima. Sveukupno, dugačka je 108 km a njeno porječje prostire se na 1,474 km². U gornjem toku rijeke, rimski car Neron stvorio je grupu umjetnih jezera te je tamo izgradio svoju vilu. U rimsko doba, dva ogromna akvadukta, *Anio Vetus* i *Anio Novus*,

opskrbljavali su Rim s vodom iz rijeke. Niz slapova na Tivoli, gdje se *Aniene* spušta od planina do ravnice, nekad su bila glavna slikarska atrakcija rimskih krajolika, no danas zbog velike upotrebe hidroelektrana i akvedukta to onemogućava (*Aniene River*, n.d.).

Sl. 4. Hidrografska karta antičkog Rima

Izvor: www3.iath.virginia.edu

4. Prostorni razvoj Rima – faze razvoja

4.1. Počeci Rima

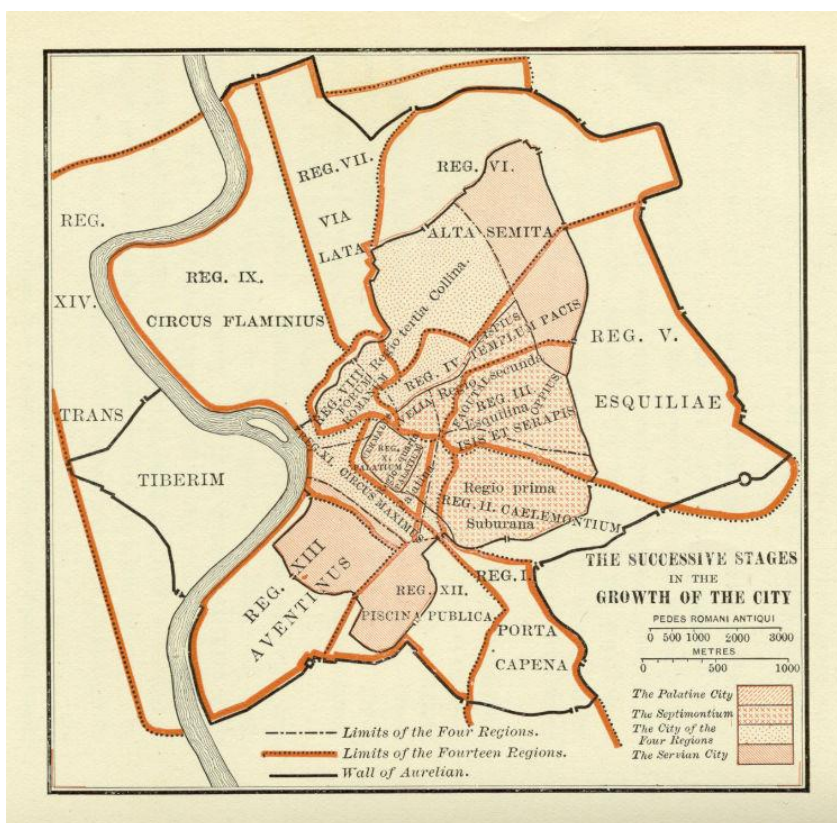
Kada je u pitanju prostorni razvoj Rima možemo spomenuti nekoliko faza razvoja. Među njima su razdoblje Rimskog kraljevstva (sl.6), razdoblje Rimske republike i carstva, srednji vijek te moderan razvoj grada. Grad su osnovali prema legendi braća Romul i Rem koji su se odlučili da zajedno osnuju grad, no nakon svađe Romul je ubio svog brata te je grad nazvan po njemu. Prema legendi to se dogodilo na dan 21. travnja 753. godine prije Krista i to na sedam brežuljaka, odnosno njegov razvoj započet je na brežuljku Palatinu odakle se potom

proširio na ostale brežuljke. Antički Rim izrastao je iz malog naselja u središtu Italije na rijeci Tiber u carstvo koje je na vrhuncu svoje moći osvojio veći dio središnje Europe, Veliku Britaniju, velik dio zapadne Azije, sjevernu Afriku te mediteranske otoke. Današnje nasljedstvo rimske dominacije vidimo u rasprostranjenosti romanskih jezika (francuski, španjolski, talijanski, portugalski i rumunjski) koji su proizašli iz latinskog. Osim toga utjecaj vidimo i u modernoj zapadnoj abecedi, kalendaru te u kršćanstvu, velikoj svjetskoj religiji. Nakon što je Rim 450 godina bio republika, pod utjecajem uspona i pada Julija Cezara u prvom stoljeću prije Krista, Rim je postao carstvo. Razdoblje carstva potrajalo je sve do petog stoljeća poslije Krista, kada je došlo do njegove propasti te se to smatra jednim od važnijih događaja u ljudskoj povijesti (*Rim – vječni grad (I. dio)*, 2005).

Pod utjecajem intenzivne izgradnje danas se sedam brežuljaka na kojima je Rim nastao gotovo ne ističu o odnosu na okolni teren, a sam se grad tijekom godina proširio na još dva brežuljka - Pincio i Gianicolo. Povijesna jezgra relativno je mala površinom i gotovo se u potpunosti nalazi na istočnoj obali rijeke Tiber. (*Rim – vječni grad (I. dio)*, 2005)

Rim je nastao na području na kojem su brojni narodi doživljavali proces kulturnog razvoja. Zbog svog povoljnog položaja na obali velike plovne rijeke i na prometnim cestama što su povezivale Etruriju i Kampaniju (dva najciviliziranija područja prehistorijske Italije). Također trgovina se počela vrlo rano razvijati na tom području zbog već spomenute rijeke. Upravo se zbog razvoja trgovine i povezanosti sa cestama rimska civilizacija i umjetnost razvijale pod utjecajem različitih naroda i kultura stoga je od samog početka pripadala miješanom tipu. Naravno Rim nije samo preuzimao određene komponente nečije komponente, već ih je i prerađivao, dajući im vlastiti „pečat“ te ga je zatim nametao drugim, slabije razvijenim narodima. Važno je za spomenuti kao se urbana kultura i gradogradnja Rima, a ujedno i drugih gradova osnovanih pod vlašću Rimljana, neposredno nadovezuje na urbanističko nasljeđe Etruščana. Razlog tome je taj što je Rim dugo vremena bio u vlasti Etruščana. Stoga su Rimljani od njih mnogo toga primili i naučili, te su mnogo toga asimilirali. Etruščani su imali razvijenu jednu vrlo kompleksnu urbanističku doktrinu koju su Rimljani preuzeli od njih te ju nastavili dalje razvijati. Etruščanski propisi vezani za osnivanje gradova određivali su tehniku izbora lokacije, zauzimanje prostora, limitaciju gradskog areala i njegovu unutrašnju prostornu organizaciju. Također važna karakteristika gradova bila je i činjenica da su se omeđeni prostori, odnosno budući gradovi, bili podijeljeni dvjema okomitim ulicama u četiri regije. Te dvije ulice poznate su kao *decumanus maximus*, glavna

utjecajima. Prvi veći urbanistički zahvati započeti su tek u vrijeme Cezara (prvo stoljeće prije Krista) koji je inicirao mnogobrojne projekte *de augenda et instrumenda Urbs* (Svetonije) te je izdao i zakone *de Urbe augenda* i *Lex Iulia Municipalis*. Do tog razdoblja sam je grad je već prešao okvire zidina *Cinta Serviana*, te je njegova nepravilna i gusta izgradnja zahtijevala da se naprave odgovarajuće planske građevne intervencije. Stoga su tim zakonima i planovima izvršeni zahvati u urbanu strukturu grada koji je već tada postao gigantski megalopolis koji se prostirao površinom od 2 000 ha te je u njemu živjelo više od milijun stanovnika. No unatoč svim zahvatima provedenim u gradu, grad je i dalje zadržao mnoge karakteristike sukcesivnog i nekontroliranog rasta, stoga nepravilna *Forma Urbis Romae* bitno odudara od urbanističkih normi i stroge discipline koju je Rim nametnuo ostalom svijetu. Kompleks Imperijalnih foruma, nova javna, društvena i administrativna četvrt Campus Martius te sklop carskih palača na Palatinu jedan su od doprinosa careva urbanizmu i arhitektonici Rima (Milić, 1990).

Sl. 6. Rim u doba kraljevstva

Izvor: www.wikipedia.com

Veličina monumentalnog dijela grada bila je ograničena. U predgrađima grada postojali su golemi otvoreni prostori koji su se koristili za groblja. Neke skupine stanovništva s Albanskih brežuljaka, gdje su prvotno bile nastanjene, s vremenom su se proširile i po nizini Lacija do Tibera i Circeja. Takve skupine ljudi koje su se tako proširile nametnule su se ili, bolje rečeno, pridružile drugim stanovnicima. Taj proces dogodio se još u razdoblju kada još nisu postojala gradska središta, već samo raštrkana sela, kao što je bio slučaj na području Rima. Poticaj da se ta sela spoje i razviju u gradske centre došao je izvana, tijekom sedmog stoljeća pr. Kr., kada se područje Lacija našlo između dviju urbanih civilizacija koje su se brzo razvijale: grčkih kolonija na jugu i etruščanske civilizacije na sjeveru (Reketi, 2016).

4.2.Rimska republika

Rimsko kraljevstvo brzo je izraslo iz malog trgovačkog grada u bogat grad u razdoblju između osmog i šestog stoljeća pr. Kr. Nakon što je zadnji od sedam kraljeva, Tarquin Ponosni, svrgnut s vlasti 509. godine pr. Kr. Lucius Junius Brutus reformirao je sustav vlade i osnovao Rimsku republiku. Politika rane republike bila je obilježena dugom borbom između patricija i plebejaca, koji su na kraju uspjeli prisvojiti dio političke moći tijekom godina koncesijom od patrijaca, uključujući njihova vlastita politička tijela, tribune, koji su mogli stavljati veto na zakonodavstvo. Prvo Rimsko pravo izdano je 450. god. pr. Kr. i bilo je napisano na brončanim pločama poznatim i kao „Zakonik dvanaest ploča" i bili su javno postavljeni na Rimskom Forumu. Ti zakoni uključivali su legalne procedure, građanska prava i prava vlasništva te su pružali bazu za sve buduće rimske građanske zakone. Do 300. god. pr. Kr. prava politička moć u Rimu bila je u Senatu, koji je u to vrijeme uključivao samo članove patricija i bogate plebejske obitelji (*Ancient Rome, 2017*).

Iako je Rim mogao zahvaliti na svojem bogatstvu trgovini u ranim godinama, ratovi su bili ti koji su od grada napravili moćnu silu antičkog svijeta. Ratovi sa sjevernoafričkim gradom Kartagom (Punski ratovi, 264-146 pr. Kr.) učvrstili su rimsku moć i pomogli gradu da raste u bogatstvu i prestižu. Prva dva Punska rata završila su s Rimom u potpunoj kontroli Sicilije, zapadnog Mediterana i veći dio Španjolske. U Trećem Punskom ratu (149.-146. pr. Kr.) Rimljani su zauzeli i uništili grad Kartagu te prodali preživjelo stanovništvo u robove, stvorivši tako dio sjeverne Afrike rimskom provincijom. Budući da su Rim i Kartaga bili suparnici u trgovini na zapadnom Mediteranu porazom Kartage Rim je držao gotovo apsolutnu dominaciju na tom području. U isto vrijeme, Rim je proširio svoj utjecaj na istok, porazivši kralja Filipa V. Makedonskog u Makedonskim ratovima i pretvorivši njegovo

kraljevstvo u još jednu rimsku provinciju. Rimski vojski uspjesi doveli su direktno do kulturološkog rasta društva, budući da su Rimljani imali velike koristi od kontakta s naprednim kulturama poput grčke kulture. Prva rimska književnost pojavila se oko 240. god. pr. Kr. s prijevodima grčkih klasika na latinski. Rimljani su na kraju usvojili veći dio grčke umjetnosti, filozofije i religije (*Ancient Rome, 2017*).

Kako je Republika rasla u moći i prestižu, tako je sam grad počeo patiti od korupcije, pohlepe te su se previše oslanjali na stranu robovsku službu. Bande nezaposlenih Rimljana, koji su prestali raditi zbog prevelike navale robova koji su dopremljeni kroz teritorijalna osvajanja, angažirali su se kao razbojnici da se natječu za kolikogod bi ih senator platio. Bogata elita grada, Patriciji, postajali su sve bogatiji na račun radne niže klase, plebejci. U drugom stoljeću pr. Kr., braća Grakho, Tiberije i Gaj, vodili su pokret za zemljišnim reformom i političkom reformom. Iako su braća ubijena, njihovi su napori potaknuli zakonodavne reforme te je korupcija Senata bila ograničena (ili su barem Senatori postali diskretniji u svojim aktivnostima). Do Prvog Trijumvirata i grad Rim i Rimska Republika bili su u punom mahu. No, unatoč tome Rim se našao podijeljen između klasa. Vladajuća klasa sebe je zvala *Optimates* (najbolji ljudi) dok se niža klasa, ili oni koji su se suosjećali s njima, zvala *Populares* (ljudi). Tim su se nazivima koristili oni koji su održavali određenu političku ideologiju, to nisu bile stroge političke stranke, niti su sve vladajuće klase bile *Optimates* niti sve niže klase *Populares*. Općenito, Optimati su preferirali tradicionalne političke i društvene vrijednosti koje su favorizirale moć Senata Rima i prestiž i superiornost vladajuće klase. S druge strane Populari su uglavnom bili za reforme i demokratizaciju Rimske republike. Te suprotne ideologije će se na kraju sukobiti u obliku tri čovjeka koja će dovesti do kraja Republike (*Ancient Rome, 2009*).

Marko Licinije Kras i njegov politički suparnik, Gnej Pompej Veliki (Pompej Veliki) zajedno s još jednim političarom, Gajom Julijem Caesarom, oblikovali su Prvi Trijumvirat u Rimu. Kras i Pompej bili su zagovornici Optimata, dok je Cezar bio Popular. Sva trojica bili su jednako ambiciozni i, natječući se za moć, bili su u stanju paziti jedan na drugoga dok su istovremeno pomagali da se Rim obogati. Kras je bio najbogatiji čovjek u Rimu i bio je korumpiran do mjere da je tjerao bogate građane da mu plate novčanu sigurnost. Ako bi građanin uplatio novac, Kras mu ne bi spalio kuću, no ukoliko građanin ne bi platio tada bi izbio požar, a Kras bi onda naplatio pristojbu da pošalje ljude kako bi ugasili vatru. Unatoč tome što je motiv iza tih vatrogasnih brigada bio sve samo ne plemenit, Kras je stvorio prvi vatrogasni odjel koji će se kasnije pokazati kao velika vrijednost grada (*Ancient Rome, 2009*).

I Pompej i Cezar bili su veliki generali koji su svojim osvajanjima učinili Rim bogatim. Iako je najbogatiji čovjek u Rimu (i najvjerojatnije najbogatiji u cijeloj rimskoj povijesti), Kras je čeznuo za istim poštovanjem koje su ljudi pridavali Pompeju i Cezaru za njihove vojne uspjehe. Godine 53. pr. Kr. vodio je borbu protiv Partijana u Harani, u današnjoj Turskoj, gdje je i ubijen kada su pregovori o primirju prekinuti. Smrću Krasa Prvi Trijumvirat se raspao, a Pompej i Cezar proglasili su rat jedan drugome. Pompej je pokušao eliminirati svog suparnika pravnim sredstvima i naložio je Senatu da sude Cezaru u Rimu po raznim optužbama. Umjesto da se vrati u grad ponizno da bi se suočio s tim optužbama, Cezar je prešao preko rijeke Rubikon sa svojom vojskom 49. g. pr. Kr. i ušao u Rim na čelu vojske. Odbio je odgovoriti na optužbe i usmjerio je svoj fokus na uklanjanje Pompeja kao suparnika. Pompej i Cezar susreli su se u bitci kod Farsala u Grčkoj, gdje je Cezarova brojčano inferiorna sila porazila veću Pompejevu vojsku. Pompej je pobjegao u Egipat, očekujući da će tamo naći utočište, ali je ubijen nakon dolaska. Novosti o Cezarovoj velikoj pobjedi protiv neodoljivih brojeva u Farsalu brzo su se proširile, a mnogi bivši prijatelji i saveznici Pompeja brzo su se udružili s Cezarom (*Julius Caesar*, n.d.).

Nakon Prvog Trijumvirata Cezar je postao najmoćniji čovjek Rima. Efektivno je završio doba Republike tako što je natjerao Senat da ga proglase diktatorom. Njegova popularnost među ljudima je bila ogromna i njegovi pokušaji da uspostavi snažnu i stabilnu središnju vladu značila je povećan prosperitet grada Rima. Ubijen je 44. god. pr. Kr. od strane grupe Rimskih senatora, upravo zbog tih uspjeha. Urotnici, Brut i Kasije među njima, navodno su se bojali da bi Cezar mogao postati premoćan i da bi na kraju mogao raspustiti Senat. Nakon njegove smrti, njegov rođak Marko Antonije zajedno s Cezarovim nećakom Oktavijanom i Cezarovim prijateljem Markom Emilijem Lepidom spojio snage da pobijede Bruta i Kasija u Borbi kod Filipa 42. god. pr. Kr. (*Dissecting Rome's Second Triumvirate*, 2013).

Oktavijan, Antonije i Lepid formirali su Drugi Rimski Trijumvirat, ali kao i prvi, i oni su bili jednako ambiciozni. Lepid je djelotvorno neutraliziran kada su se Antonije i Oktavijan složili da bi on trebao imati Hispaniju i Afriku da vlada nad njima i tako su ga jednostavno zadržali dalje od bilo koje moći u Rimu. Dogovoreno je da Oktavijan vlada rimskim zemljama na zapadu, a Antonije na istoku. Antonijeve veze s egipatskom kraljicom Kleopatrom VII., međutim, uznemirila je ravnotežu za koju se Oktavijan nadao da će se održati, te je upravo zbog toga izbio rat između njih. Kombinirane snage Antonija i Kleopatre izgubile su u Bitci kod Akcija 31. god. pr. Kr., a Antonije i Kleopatra su pobjegli u Egipat gdje su kasnije oduzeli svoj život. Oktavijan se pojavio kao jedina vlast u Rimu, te je 27. god. pr. Kr. dobio

izvanredne ovlasti od Senata te se nazvao Augustom, prvim carem Rima. Time je završilo razdoblje Rimske Republike i započelo razdoblje Rimskog Carstva (*Second Triumvirate*, 2015).

4.3. Rimsko Carstvo

Još tijekom vladavine Cezara zbog intenzivne izgradnje zgrada i spomenika u Rimu Forum je postao prenapučen i grad se počeo širiti. U ranom imperijalističkom razdoblju grad Rim je i fizički i politički postao centar čitavog carstva, ali isto tako i glavni grad tada poznatog svijeta. O političkom, kulturnom i graditeljskom usponu grada govori i činjenica da je već tada Rim imao dobar vodoopskrbni i kanalizacijski sustav, visina zgrada bila je zakonom propisana, ali prenapučenost u siromašnim četvrtima za posljedicu je imala česte požare, pa je car August utemeljio prve vatrogasne postrojbe. Katastrofalan požar iz 64. g. za vrijeme vladavine cara Nerona uništio je velik dio povijesne jezgre. Kada je u pitanju gradnja Rima i ostalih osvojenih područja tijekom prvog stoljeća pr. Kr. i prvog stoljeća poslije Kr. graditelji su mogli slobodnije osmišljavati gradnju. Međutim, temeljni plan gradnje koji je uključivao četvrtast plan grada s križanjem dviju osnovnih osi, *cardo* i *decumanus*, forum s bazilikom na jednoj, a hramom na drugoj strani, postao je gotovo zakon. Stvarala su se brojna društva građevinskih poduzetnika koji su imali i slobodnu i robovsku radnu snagu te mogućnost za sve veću primjenu raznih građevinskih misli. Rim je u doba Septimija Severa (od 193. do 211. god.) dostigao vrhunac urbanog razvitka (Reketi, 2016).

Prvi car Rimskog carstva, August, vladao je od 27. god. pr. Kr. do 14. god. te je vratio moral Rima nakon stoljeća razdora i korupcije i uveo je poznatu *pax Romanu* – dva stoljeća mira i prosperiteta. Uveo je brojne socijalne reforme, pobijedio u brojnim vojnim pohodima i dopustio procvat rimske literature, umjetnosti, arhitekture i religije. Augustova dinastija uključila je i nepopularnog Tiberija, nestabilnog Kaligulu i Klaudija koji je ostao poznat po osvajanju Britanije. Nakon Augustove dinastije dolaze četiri cara koji su se izmijenili na vlasti u godini Neronove smrti. Četvrti car, Vespazijan i njegovi nasljednici, Tit Flavije i Domicijan, poznati i kao Flavijanci, pokušali su vratiti autoritet Senara i promovirati javnu dobrobit. Vladavina Nerva, koji je bio odabran od strane Senata, započelo je još jedno zlatno razdoblje u Rimskoj povijesti, za vrijeme kojeg su četiri cara (Trajan, Hadrijan, Antonin Pio i Marko Aurelije) preuzeli tron mirno, nasljeđujući jedan drugoga posvajanjem. Car Trajan (98.-117. god.) proširio je Rimske granice u najvećoj mjeri u povijesti pobijedivši kraljevstvo Daciju i Partiju. Njegov nasljednik Hadrijan (117.-138. god.) učvrstio je granice carstva i nastavio rad

svog prethodnika uspostavljanja unutarnje stabilnosti i pokretanja administrativnih reformi. Pod vladavinom Antonina Pija (138.-161. god.) Rim je nastavio rasti u miru i prosperitetu, no pod vladavinom Marka Aurelija (161.-180. god.) u gradu su dominirali konflikti, uključujući i rat protiv Partije i Armenije te invazija germanskih plemena koja su napala sa sjevera (*Ancient Rome, 2017*).

Krajem prvog stoljeća započela je izgradnja Koloseuma, u kojem su se održavale gladijatorske borbe i borbe sa životinjama, a sam Koloseum mogao je primiti između 50 000 i 75 000 gledatelja. U isto vrijeme gradile su se i kupelji od kojih su najpoznatije *Terme di Caracalla* i *Terme di Diocleziano* (*Rim – vječni grad (I. dio), 2005*).

Propast i nesposobnost Komoda (180.-192. god.) doveli su do kraja zlatnog doba rimskih careva. Njegova smrt dovela je do još jednog perioda građanskog rata, iz kojeg je Septimije Sever (193.-211. god.) izašao kao pobjednik. Tijekom trećeg stoljeća Rim je patio od gotovo stalnih sukoba te je tokom tog perioda 22 cara preuzelo postolje, no uglavnom su bili ubijeni od strane istih vojnika koji su im pomogli da dođu na vlast. Također, tijekom trećeg stoljeća Rim se našao i pod prijetnjom sve jačih invazija od strane Germana i Partija te čestih napada od Gota stoga je car Aurelijan započeo 271. godine s izgradnjom novih obrambenih zidina. To je vrijeme kad je Rim već bio u deklinaciji te mu je površina unutar novih zidina spala na 1 370 ha, a broj stanovnika se također smanjio (Milić, 1990).

Vladavina Dioklecijana (284.-305. god.) dovela je do privremenog povratka mira i prosperiteta u Rimu, no pod cijenu jedinstva carstva. Dioklecijan je podijelio moć u takozvanu tetrahiju (vladavina četvorice), podijelivši svoju titulu *Augustusa* (car) s Maksimijanom. Generali Konstancije I. Klor i Galerije proglašeni su suvladarima i izabrani su za nasljednike Dioklecijana i Maksimijana. Dioklecijan i Galerije vladali su istočnim Rimskim Carstvom, dok su Maksimijan i Konstancije uzeli vlast nad zapadom. Stabilnost ovog sustava dosta je pretrpjela nakon što su Dioklecijan i Maksimijan otišli u mirovinu. Sin Konstancija, Konstantin, iskrsnuo je kao jedini car ujedinjenog Rima 324. godine nakon borbi za vlast. Car je 330. godine prebacio status carske prijestolnice u Bizantin kojeg je preimenovao u Konstantinopolis te je time Rim počeo naglo gubiti svoje političko značenje (*Ancient Rome, 2017*).

Rimsko jedinstvo pod vladavinom Konstatntina pokazalo se samo prividnim, te se 30 godina nakon njegove smrti istočno i zapadno carstvo ponovno odvojilo. Unatoč kontinuiranim bitkama protiv perzijskih sila, istočno Rimsko Carstvo (kasnije preimenovano u Bizantsko

Carstvo) ostalo je netaknuto još nekoliko stoljeća. S druge strane, na zapadu carstvo je bilo oštećeno unutarnjim sukobima kao i prijetnjama izvana, posebno od strane germanskih plemena koji su tada već bila uspostavljena unutar granica carstva. Pod utjecajem tih faktora carstvo je gubilo novac zbog stalnih ratovanja. Rim se s vremenom srušio pod težinom vlastitog carstva, izgubivši svoje provincije jednu po jednu. U rujnu 476. godine germanski princ Odoakar osvojio je kontrolu nad rimskom vojskom u Italiji. Nakon što se riješio zadnjeg zapadnog cara, Romula Augustula, Odoakarove trupe proglasile su ga kraljem Italije, čime je završila povijest antičkog Rima (*Ancient Rome, 2017*).

Rimsko carstvo, koje je niklo iz moći jednog jedinog grada, bilo je i samo organizirano kao veliko poduzeće za izgradnju gradova. Svaki grad, bilo na europskom, afričkom ili azijskom području, imao je drugačiji status, no ne i oblik. Na vrhuncu zaštitničke moći stari zidovi Rima nisu se popravljali i zapuštali su se u daljnjoj izgradnji gradova, dok su se novi gradovi gradili bez zidova. Pod Rimskim carstvom zapadni je svijet možda prvi put od osnutka grada za kratko vrijeme osjetio kako bi bilo živjeti u sasvim otvorenom svijetu, u kome posvuda vlada red i zakon, i u kome su svi ljudi u punom smislu građani (Reketi, 2016).

Najznačajniji prilog koji su rimski carevi dali Rimu jest sklop Imperijalnih foruma. Još je Cezar izgradio neposredno uz Forum Romanum prostrani pravilni trg s hramom *Venerae Genetrix*. Car August nakon njega je na taj prostor nadovezao još veći forum s dvije eksedre i hramom *Matris Ultoris* u sredini. Tijekom vladavine Tiberija bogato ukrašen statuama trg je dobio još i dva slavloluka uz bočne strane hrama. Društveni i politički život zahtijevao je nove i sve prostranije urbane prostore za rastuće javne potrebe. Car Vespazijan na istočnom dijelu dodao je prostrani kvatroportik s monumentalnim hramom. Dominicijan i Nerva, krajem prvog stoljeća, izgradili su međuprostor između Augustovog i Vespazijanovog foruma kao izduženi Transitorium. U vrijeme vladavine Trajana u tom kompleksu učinjen je zahvat na zapadnom prostoru između padina Kapitolina i Kvirinala gdje je izgrađen sklop javnih građevina na prostoru čija veličina prelazi 60 hektara (Milić, 1990).

4.4. Srednji vijek

Čak i nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, Rim je u 15. stoljeću ponovno postao jedan od najvažnijih gradova Europe. No, odmah nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva Rim je počeo prvo polako propadati, velik dio stanovništva se raselio, život u gradu se uglavnom odvijao uz rijeku Tiber, no grad je zadržao jednu važnu ulogu – bio je sjedište Pape. Još od ranih dana kršćanstva, biskup Rima bio je jedan od najpoštovanijih autoriteta crkvenog

svećenstva. Pipin Mali 756. godine dao je Papi jurisdikciju nad Rimom i okolnim područjem, no to je kratko potrajalo. Karlo Veliki proglašen je 800. godine carem Italije od strane Pape te je time započeto Sveto Rimsko Carstvo. Sam grad ostao je samostalan kroz cijeli srednji vijek, te je ostao glavnim gradom Papinske države sve dok nije bila aneksirana od strane Kraljevine Italije 1870. godine (*Medieval Rome*, n.d.).

Tijekom većeg dijela petog stoljeća građanski život Rima normalno se nastavio. Broj stanovnika počeo se smanjivati, ali je i dalje bio znatan i u tom razdoblju došlo je do nastanka velikog broja novih zgrada podignutih od strane lokalne aristokracije i papinstva: gradske kuće, velike crkve i ostale crkvene građevine (samostani, oratoriji), uključujući i neke izvanredne projekte kao što je *Santo Stefano Rotondo*. Tijekom vladavine Teodorika mnoge rimske građevine bile su podvrgnute značajnim renovacijama i poboljšanjima. Ostrogoti su bili su dobrim odnosima s lokalnom aristokracijom i bili su željni zadržati sliku starog Rima, no nažalost bizantski carevi na istoku nisu to htjeli dopustiti. Istočni car Justinijan pokušao je ponovno osvojiti Italiju i ujediniti carstvo preko svog generala Belizara, koji je ušao u Rim 536. godine. No, Ostrogoti su uzvratili ofenzivom s Totilom kao kralj te su ponovno zauzeli grad 546. godine. U međuvremenu su Lombardi počeli sa nasilnim migracijama na sjever Italije, stvorivši tamo kraljevstvo i nekoliko vojvodstva. Italija se počela rascjepkavati, stvorivši nekoliko zasebnih enklava, s Rimom među njima. Nominalno, grad je bio pod jurisdikcijom bizantskog egzarhata u Ravenni, no u stvarnosti pape su preuzeli sve više sekularne uprave i autoriteta, pronasavši moćnog vođu u Grguru I. Velikom. Rim je bio na putu da postane papinska država (*Saint Gregory the Great*, n.d.).

Iako je bio sjedište papinstva, uvjet koji je osiguravao da grad ima određeni broj stanovnika, populacija Rima, koja se procjenjuje na 500 000 stanovnika, ubrzo je počeo gubiti stanovništvo. Tijekom srednjeg vijeka, rimska naselja ograničila su se na obale Tibera, gdje je voda bila dostupna. Samo je jedan od antičkih akvadukta i dalje bio operativan. Pad je bio zaustavljen za vrijeme Pape Grgura I. Velikog (590.-604. god.), čiji je pontifikat bio prvi korak prema privremenoj snazi Crkve. On nije vladao na despotski način te je time doprinio poboljšanju kontakata između Rima i barbarskih naroda. Njegovo papinstvo označilo je temelje srednjovjekovnog Rima. Italija je neko vrijeme prolazila kroz mir, ali je ubrzo ponovno postala bojno polje. U 7. st. Rim je prošao pod privremenom zaštitom papa, koji su vladali gradom sve do 19. stoljeća, razdoblje u kojem je povijest papinstva bila usko povezana s poviješću Rima (*Medieval Rome*, n.d.).

Snaga papinstva povećala se tijekom Pape Nikole I. (858.-867. god.) no njegovom smrću prestiž papa smanjio se te su njemački carevi uzeli aktivnu ulogu u izboru papa tijekom 10. i 11. stoljeća. Papa Grgur VII. (1073.-1085. god.) reafirmirao je papinski autoritet, no nije uspio spriječiti devastaciju Rima 1084. godine od strane normanskog vojvode Roberta Guiscarda. Bogatstvo grada počelo se popravljati u 11. stoljeću, tijekom opće obnove društvenog života i vjerske reformacije. Nakon popune koja je izbila 1143. godine, u Rimu je osnovana nova institucija. Nakon vala ostalih gradova, Rim se pobunio protiv pape i konstituirao Rimsku komunu. Tijekom 12. stoljeća administrativni položaj Komune ojačao se zahvaljujući duhovnom i političkom vođenju Arnolda da Brescia (*Papacy*, n.d.).

Tijekom pontifikata Inocenta III. Rim je postao glavni grad zapadnog kršćanskog svijeta, a utjecaj Carstva na talijanskom poluotoku se smanjio. U Rimu, Crkva je proširila kontrolu na svaki aspekt života, društveni, vjerski, ekonomski i politički. Vjerujući u to da politička moć treba biti podređena duhovnoj, papa Inocent III. započeo je s proširivanjem teritorijalne vlasti Crkve ne samo u Rimu, već i na područje oko Lacija koji će formalno činiti Papinsku državu. Rimska je komuna 1205. godine dala Papi pravo da zamijeni Senat u izboru senatora, odnosno upravitelja grada. Teokratski plan Inocenta III. uspješno je pratio i njegov nasljednik Bonificije VIII., koji je iskoristio bitke između lokalnih upravitelja kako bi ojačao privremenu snagu Crkve. Proglasio je prvi jubilej 1300. godine, koji je doveo tisuće hodočasnika u Rim iz cijele Europe, čime je dao veliki prihod papinskoj blagajni. Ubrzo nakon toga, već 1302. godine papa je izdao bulu *Unam Sanctam*, kojom je nedvojbeno ponovno utvrdio privremenu moć papinstva. No, ti teokratski principi su bili u kontrastu sa novom laičkom orijentacijom komuna i nove nacionalne monarhije. Kao rezultat toga, Papinsko sjedište premješteno je u Avignon, Francuska. Do sredine 14. stoljeća moć Crkve pala je u krizu. Rimska država raspala se i podijelila na mnogo malih samostalnih država pod vlašću bogatih ljudi. Rim je bio u posebno lošoj situaciji jer gubitak papa doveo je do političkih nesigurnosti i na kraju doveo do kaotičnog anarhizma. Grad i njegova okolica bili su uništeni od strane ratova koji su se vodili između protivničkih rimskih aristokratskih obitelji poput Colonna, Orsini i obitelji Caetani. Potreba za mirnim ponovnim ujedinjenjem postajala je sve potrebija, a to su najviše osjetili siromašni ljudi. Pod vodstvom Cola di Rienzo, pobunom je uspio maknuti Senat i formirati vladu čiji je cilj bio uspostaviti se rimskim plemićima i vratiti mir u grad. Stoga je Cola di Rienzo 1343. godine poslan u Avignon da objasni papi Klementu VI. kritičnu situaciju u Rimu. Papa, koji mu je dodijelio važnu političku poziciju tribuna te je donio pobjedu protiv plemića i postao tribunom Svete Rimske Republike 1347. godine. Zabrinut

zbog nove rimske vlade, koja se pokazala da ima snažnu popularnost, papa je intervenirao kako bi odbacio tribune i vratio svoju vlast nad Rimom. To je označilo neuspjeh patriotskog, ali utopijskog, pokušaja oživljavanja antičke moći i slave imperijskog grada. Godine 1354. Cola di Rienzo je zarobljen i na kraju ubijen tijekom pobune koju su vodile plemićke rimske obitelji. Sveta Katarina Sijenska uspjela je nagovoriti papu Grgura XI. da se vrati u Rim, dok je Komuna iako je priznavala papinsku vlast pokušala zadržati svoju vlast. Između 1378. i 1417. godine, tijekom Velikog sukoba, različiti pape borili su se za položaj na stolici sv. Petra, dok je grad patio i fizički i društveno. Stanovništvo je smanjeno na oko 20 000 stanovnika. Ruševine antičkog Rima iskorištene su kao pašnjaci te su se krali za uporabu kao građevinski materijal ili vapno (*Medieval Rome*, n.d.).

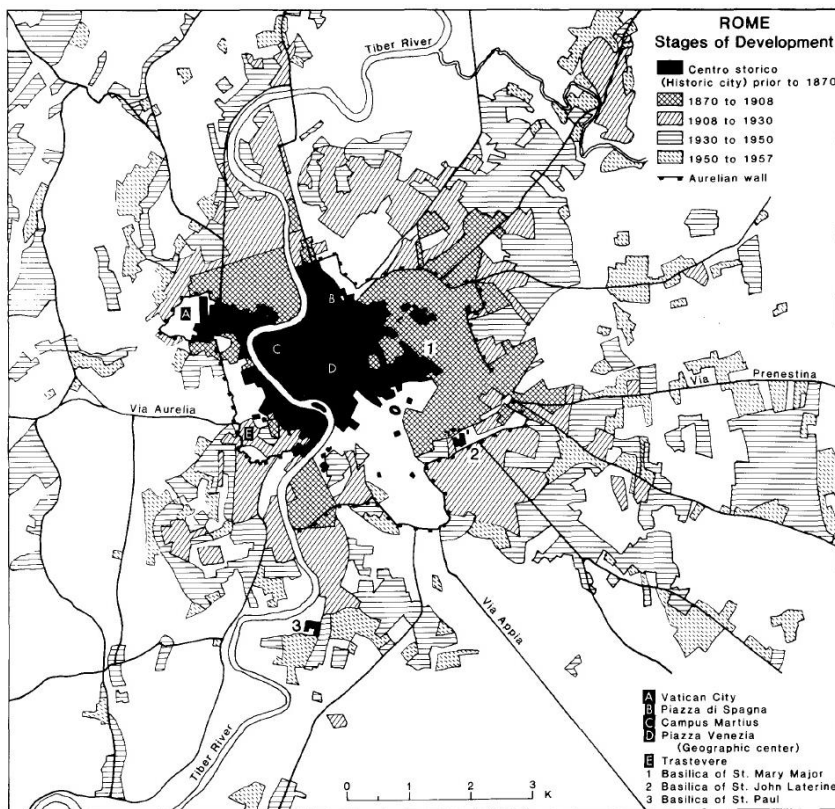
4.5. Moderno doba

Grad je ponovno doživio procvat u 15. st. nakon što od Firence preuzima ulogu glavnog renesansnog centra. U to vrijeme vodeći umjetnici i arhitekti poput Michelangela, Rafaela i Bramanta radili su i stvarali svoja djela u Rimu, a krajem 16. st. izgrađena je bazilika Sv. Petra u Vatikanu. Osim izgradnje novih objekata također je provedena i opsežna obnova postojećih objekata tako da je srednjovjekovna urbana struktura modernizirana, izgrađene su nove ceste, fontane, trgovi, obnovljene stare crkve. Naravno, i naredna razdoblja ostavila su trag u kulturnom i graditeljskom naslijeđu ovoga grada. Tijekom 17. st. kipari i graditelji poput Gianlorenza Berninija i Francesca Borrominija velikim su dijelom izmijenili sliku grada. U naredna dva stoljeća nastala su djela poput *Fontana di Trevi*, *Piazza di Spagna*, *Fontana dei Quattro Fiumi* (Rim – vječni grad (I. dio), 2005).

Tijekom Napoleonove okupacije Italije (1797.-1814. godine) javlja se pokret za ujedinjenjem i osamostaljenjem Italije (poznat pod nazivom *Risorgimento*). San o ujedinjenju Italije ostvaren je tek 1861. godine, a za kralja je tada proglašen Vittorio Emanuele II. Venecija i Rim bili su priključeni Italiji tek 1866. g., odnosno 1871. g., tako da je Rim postao glavnim gradom Italije tek 1871. godine. U čast najistaknutijim borcima za ujedinjenje Italije (Camillo Benso Cavour, Giuseppe Garibaldi, Giuseppe Mazzini, Vittorio Emanuele II. i dr.) mnogi su trgovi i ulice nazvani po njima ili su im izgrađeni spomenici. Za vrijeme fašističke vladavine (1922.-1943.) mnoge su stare četvrti razrušene, a izgrađeni su novi objekti poput *Via dei Fori Imperiali*, *EUR* i *Foro Italico*. Na *Foro Italico*, ispred Olimpijskog stadiona, i danas stoji veliki obelisk na kojem piše *Mussolini Dux* (Mussolini, vladar). Za vrijeme Mussolinijeve

vladavine, 1929. godine potpisan je Lateranski pakt kojim je Vatikanu priznata samostalnost (Vatican City, 2017).

Rim je počeo ponovno bilježiti snažan demografski i urbani razvoj nakon proglašenja glavnim gradom države. Preseljenjem državne administracije i snažan gospodarski razvoj nepobitno su utjecali na demografski razvoj Rima u posljednjih 150 godina. Prije nego što je postao glavni grad, Rim je 1870. g. imao 200 000 stanovnika da bi krajem Drugoga svjetskog rata imao već 1,5 mil. stanovnika. Ovakav demografski razvoj za posljedicu je imao i brzo prostorno širenje grada koje se nastavilo i do danas. Do početka 20. st. čitav prostor unutar starih zidina bio je izgrađen te se grad počeo širiti dalje u okolicu izgradnjom novih četvrti, posebice stambenih. Uzduž rijeke Tiber izgrađeni su visoki nasipi da bi se spriječile nove poplave i grad se počeo intenzivno modernizirati. Također, izgrađene su i brojne važne ceste koje su i dan danas od vitalnog značenja za gradski prometni sustav – *Via Nazionale*, *Via Cavour*, *Corso Vittorio Emanuele III* itd. Rim preuzima ulogu vodećega talijanskog grada tek nakon Drugoga svjetskog rata, prestigavši Milano i Napulj (*Rim – vječni grad (I. dio)*, 2005).

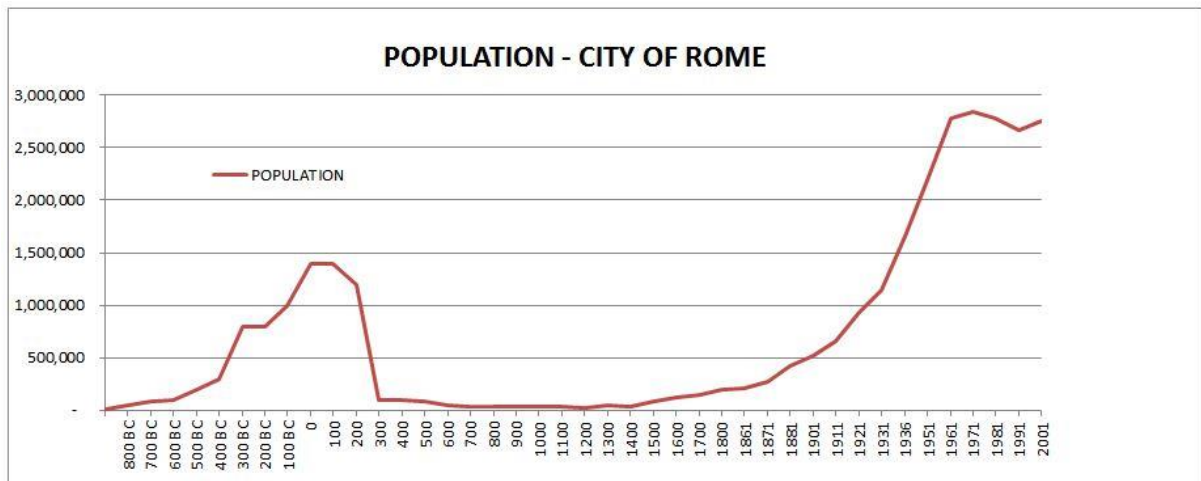
Sl.7. Prostorni razvoj Rima

Izvor: Costa i dr., 1984.

5. Prostorna struktura Rima – socijalna, funkcionalna i morfološka

Prema podacima iz 2016. godine Rim ima oko 2,8 milijuna stanovnika (sl.8), odnosno urbano područje ima oko 3,8 milijuna, dok metropolitansko područje ima oko 4,3 milijuna stanovnika. Prema tim podacima Rim je najveći talijanski grad i 4. grad po veličini u Europskoj Uniji. Grad je ujedno i dosta gusto naseljen s prosječno 2 232 stanovnika na km². Zanimljivo je da je grad tijekom vladavine cara Augusta bio najveći grad na svijetu sa skoro milijun stanovnika, odnosno kao London u 19. st. kada je on bio najveći svjetski grad. U Rimu, kao i u ostalim velikim svjetskim gradovima, ima puno doseljenika što se primjećuje gotovo na svakom koraku. Na ulicama se uočavaju doseljenici iz Afrike, koji se uglavnom bave prodajom torbica i odjeće na ulicama, dok su doseljenici iz Istočne Azije u nekim dijelovima grada otvorili brojne trgovine, posebice južno od Terminija, glavne željezničke postaje. U gradu živi 9.5% stranog stanovništva, od čega pola imigranata ima europske korijene. Većinom su to stanovnici iz Rumunjske, Ukrajine, Poljske i Albanije. Drugu polovicu imigranata čine stanovnici ne-europskog podrijetla, iz država poput Filipini, Bangladeš, Peru i Kina. Najveće imigrantsko susjedstvo zove se *Esquilino rione*, koji se često naziva rimski *Chinatown* unatoč činjenici da ljudi koji tamo žive dolaze iz preko 100 različitih država. Također, grad ima i populaciju od nekoliko stotina Roma koji ilegalno žive na rubovima grada. Prema procjenama u Rimu živi oko 8 000 beskućnika, uglavnom strano stanovništvo. U Rimu je oduvijek bilo relativno malo domaćeg stanovništva i dosta doseljenika, stoga se prema tradiciji pravim Rimljanima (“Romano de Roma”) smatraju oni čija obitelj živi u Rimu sedam i više generacija (*Resident population*, 2017.).

Italija, kao i većina država Europe, doživljava trenutno pad broja stanovnika pod utjecajem smanjenja broja rođenih te starenja stanovništva. Broj stanovnika u Rimu smanjuje se sporije od ostatka države.

Sl.8. Kretanje broja stanovnika u Rimu

Izvor: <http://romabyrachel.weebly.com/>

Kao i većina Italije i u Rimu prevladava rimokatoličko stanovništvo, a sam je grad bio važan centar religije i hodočasničko mjesto stoljećima, a danas je mjesto na kojem se nalazi država Vatikan i papa. U gradu se nalazi oko 900 crkava, a među njima je i rimska „Bazilika Svetog Ivana Lateranskog" koja je crkveno sjedište rimskog biskupa, tj. pape. Osim rimokatolika u posljednjih nekoliko godina dolazi do značajnog porasta muslimana, što je posljedica imigracija iz država sjeverne Afrike i Bliskog istoka. Također, nakon Rimske republike, Rim je i važan centar židovske zajednice (*Rome Population 2017*).

Rim danas nastavlja biti kontradiktorni grad, s bogatim i povijesnim susjedstvima u suživotu sa golemim siromašnim periferijama i među imigrantskim stanovništvom. Također, jedno od obilježja kako Rima, tako i drugih južnoeuropskih gradova, jest da često industrijski radnici žive u istim susjedstvima sa visoko obrazovanim zaposlenicima, odnosno uočava se suživot raznih socijalnih klasa. Stoga je u Rimu više izražena vertikalna diferencijacija unutar zgrada, a manje segregacija na razini distrikta. Iako Rim ima poslovnu zonu (EUR) i dalje nije česta podjela područja grada s obzirom na način korištenja, stoga često zgrade znaju imati komercijalni, administrativni ili industrijski dio u prizemlju, dok su na višim katovima stanovi (Pacione, 1998).

Jedan od najvećih problema u gradu jest promet, odnosno prometne gužve. Još 1970-ih i 1980-ih grad se suočava s velikim prometnim gužvama i zastojevima te se stoga tada uvodi zabrana prometovanja u nekim dijelovima grada. Danas se zbog destruktivnog utjecaja zagađenja, vibracija i buke koji nastaju zbog gustog prometa u gradu sve više ulaže u zaštitu

kulturno-povijesnih spomenika, uključujući ograničavanje prometovanja u povijesnom centru grada. Zbog velike zakrčenosti prouzročene automobilima došlo je do djelomične zabrane motornih vozila u središnjem dijelu grada tijekom radnog tjedna od 6 sati ujutro do 18 sati. Područje zahvaćeno tim zakonom naziva se *Zona a Traffico Limitato* (ZTL), odnosno zona ograničenog prometa za motorna vozila (*Traveler's Guide to ZTL Driving Zones in Italy*, n.d.).

U Rimu je još 1955. u rad puštena podzemna željeznica tzv. *Metropolitana di Roma*, koja ima dvije linije (A i B), dok je treća linija (C) otvorena 2014. godine no jo nije povezana s ostale dvije metro linije. Smatra se da je *Metropolitana* jedna od najmanje isplativih podzemnih željeznica, budući da Rim ima dobro organiziranu mrežu autobusnih i tramvajskih linija koje se puno više koriste, a velik dio stanovništva vozi se osobnim automobilima i motociklima (*Rim – vječni grad (II. dio)*, 2005).

Prilikom izgradnje grada još u antici koristio se miletski model izgradnje grada, koji je nalagao geometrijski pravilnu mrežu ulica koje su se sjekle pod pravim kutom pri čemu nastaje oblik četverokuta. Dvije glavne ulice bile su *decumanus* (I-Z) i *cardo* (S-J) koje su se sijekle na glavnom gradskom trgu, tzv. forumu. Namjena foruma bila je vjerska i svjetovna, odnosno služio je kao središte javnog života gdje su se okupljali stanovnici, ali isto tako imao je i određene vjerske funkcije, za razliku od grčkih gradova. Također tu su se odvijala i sportska natjecanja, razmjena dobara i ostale javne funkcije. Grad je bio podijeljen na stambene zone, tzv. *insulae*, a osim toga u gradu su postojala kupališta, natkrivena kanalizacija i vodovod, ulice s natkrivenim trijemovima, kazališta i arene. (Milić, 1990)

Rim se danas dijeli na dva dijela: unutrašnji grad, prostor koji se nalazi unutar zidina iz 3. st. koje okružuju prostor oko sedam brežuljaka te na vanjski grad i predgrađa koja su obuhvaćena intenzivnom izgradnjom tako da se grad neprestano prostorno širi. Širenje Rima započeto je u drugoj polovici 20. st. te se uvelike proširio izvan zidina, te se danas prostire sjeverno od rijeke Aniene. Veliki dijelovi antičkih zidova su sačuvani, te danas arheološki ostaci ostaju esencijalni element modernog urbanog planiranja grada. Drevni mramorni stupovi i ruševine koji se dižu pored modernih stanova i ureda, luksuznih vila i vrtova karakteriziraju moderni grad Rim. Kao i u davnim vremenima, veći dio Rima leži na lijevoj obali Tibera koji presijeca grad u tri široke krivulje i proteže se preko 20 mostova. (*Rim – vječni grad (I. Dio)*, 2005)

6. Zaključak

Rim spada među starije gradove u Europi sa prvim stanovnicima na području grada još oko 1000 godina pr. Kr., no sama povijest Rima započinje 753. godine pr. Kr. kada su prema legendi Romul i Rem osnovali grad. Na razvoj i postanak grada utjecali su brojni faktori od kojih su za njegov postanak najvažnija bila geomorfološka i hidrografska obilježja tog područja. Tako je grad nastao na području sedam brežuljaka, koji su danas gotovo nestali pod utjecajem izgradnje, kao i na prostoru rijeke Tiber koja je imala krucijalnu ulogu u razvoju grada budući da su ju građani koristili kao izvor pitke vode, povezivala je grad s morem, a time je otvorena mogućnost trgovine s drugim zemljama.

Iako je Rim mogao zahvaliti na svojem bogatstvu trgovini u ranim godinama, ratovi su bili ti koji su od grada napravili moćnu silu antičkog svijeta. Ratovi sa sjevernoafričkim gradom Kartagom učvrstili su rimsku moć i pomogli gradu da raste u bogatstvu i prestižu. Budući da su Rim i Kartaga bili suparnici u trgovini na zapadnom Mediteranu porazom Kartage Rim je držao gotovo apsolutnu dominaciju na tom području. Prvi veći urbanistički zahvati započeli su u vrijeme Cezara za vrijeme Rimske republike koji je inicirao mnogobrojne projekte. Do tog razdoblja sam je grad je već prešao okvire zidina *Cinta Serviana*, te je grad već tada postao gigantski megalopolis koji se prostirao površinom od 2 000 ha.

Rimsko carstvo trajalo je oko 500 godina, te je jedno od važnijih razdoblja rimske povijesti budući da u tom razdoblju Rim dolazi do milijun stanovnika čime je bio najveći grad na svijetu. Također u tom razdoblju nastaju poznate rimske građevine poput Koloseuma, brojnih kupelji, te sklop Imperijalnih foruma koji su jedan od najznačajnijih priloga rimskih careva gradu. Sama snaga grada u političkom, kulturnom i graditeljskom smislu vidi se i u činjenici da je Rim već u tom razdoblju imao dobar vodoopskrbni i kanalizacijski sustav te je visina zgrada bila zakonom propisana.

Danas u Rimu živi oko 2,8 milijuna stanovnika. Današnji grad može se podijeliti na dva dijela: unutrašnji grad, prostor koji se nalazi unutar zidina iz 3. stoljeća te na vanjski grad i predgrađa koja su obuhvaćena intenzivnom izgradnjom tako da se grad neprestano prostorno širi. Skoro 10% rimskog stanovništva su imigranti koje uglavnom čine stanovnici europskih korijena. U gradu prevladava rimokatoličko stanovništvo što nije iznenađujuće budući da je grad bio važan centar religije i hodočasničko mjesto stoljećima, a danas je mjesto na kojem se nalazi država Vatikan.

Jedan od najvećih problema danas u gradu jesu prometne gužve. Već prije 40-ak godina se počeo suočavati s velikim prometnim gužvama i zastojima stoga je bilo potrebno uvesti zabranu prometovanja u nekim dijelovima grada. Zbog velike zakrčenosti prouzročene automobilima došlo je do djelomične zabrane motornih vozila u središnjem dijelu grada tijekom radnog tjedna od 6 sati ujutro do 18 sati. Područje zahvaćeno tim zakonom naziva se *Zona a Traffico Limitato* (ZTL), odnosno zona ograničenog prometa za motorna vozila

Literatura

1. Aldrete, G. S., 2007: *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, Johns Hopkins University Press
2. Heiken, G., Funicello, R. and De Rita, D., 2005: *The Seven Hills of Rome: A Geological Tour of the Eternal City*, Princeton University Press
3. Milić, B., 1990: *Razvoj grada kroz stoljeća; Povijest-Antika*, Školska knjiga
4. Pacione, M., 1998: The social geography of Rome, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 89 (4), 359-370
5. Pica, A., Vergari, F., Fredi, P., Del Monte, M., 2016: The Aeterna Urbs Geomorphological Heritage (Rome, Italy), *Geoheritage* 8 (1) 31-42
6. Reketi, V., 2016: *Etruščanski grad i rimski grad - sličnosti i razlike (Rim – Grad)*, Filozofski fakultet u Osijeku

Izvori

1. *2014 Global Cities Index and Emerging Cities Outlook*, ATKearney, n.d., <https://web.archive.org/web/20140417135221/http://www.atkearney.com/research-studies/global-cities-index/full-report> (4.08.2017.)
2. *Ancient Rome*, Ancient History Encyclopedia, 2.09.2009. <http://www.ancient.eu/Rome/> (8.08.2017.)
3. *Ancient Rome*, History, 2017. <http://www.history.com/topics/ancient-history/ancient-rome> (12.08.2017.)
4. *Aniene River*, Britannica, n.d., <https://www.britannica.com/place/Aniene-River> (6.08.2017)
5. *Climate in Rome Italy*, Mariamilani, n.d. http://www.mariamilani.com/ancient_rome/Climate_in_Rome_Italy.htm (6.08.2017.)
6. *Dissecting Rome's Second Triumvirate*, World News, 2013. <http://thedailyjournalist.com/the-historian/dissecting-romes-second-triumvirate/>
7. *Europe: Holy See (Vatican City)*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/vt.html> (4.08.2017.)
8. *Geography of Rome*, Maps of World, n.d. <https://www.mapsofworld.com/italy/cities/rome/geography.html> (5.08.2017.)
9. *I Comuni italiani dal 1861*, Comuniverso, n.d., <http://www.comuniverso.it/index.cfm?menu=12> (4.08.2017.)
10. *Julius Caesar*, Britannica, n.d. <https://www.britannica.com/biography/Julius-Caesar-Roman-ruler> (10.08.2017.)
11. *Medieval Rome*, Aboutroma, n.d. <http://www.aboutroma.com/history-of-rome/medieval-rome.html> (14.08.2017.)
12. *Papacy*, Britannica, n.d. <https://www.britannica.com/topic/papacy> (14.08.2017.)
13. *Resident population on 1st January of each year by sex, province and year*, <http://www.istat.it/en/> (20.08.2017.)
14. *Rim – vječni grad (I. dio)*, Geografija.hr, 1.09.2005. <http://www.geografija.hr teme/rim-vjecni-grad-i-dio/> (8.08.2017.)

15. *Rim – vječni grad (II. dio)*, Geografija.hr, 24.10.2005.
<http://www.geografija.hr teme/rim-vjecni-grad-ii-dio/> (25.08.2017.)
16. *Rome Population 2017*, World Population Review, 28.07.2017.
<http://worldpopulationreview.com/world-cities/rome-population/?ModPagespeed=noscript> (21.08.2017.)
17. *Saint Gregory the Great*, Britannica, n.d.
<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-the-Great> (15.08.2017.)
18. *Second Triumvirate*, Livius, 17.08.2017.
<http://www.livius.org/articles/concept/triumvir/second-triumvirate/> (11.08.2017.)
19. *The Geography of Rome*, Worldatlas, 25.04.2017.
<http://www.worldatlas.com/articles/the-geography-of-rome.html> (5.08.2017.)
20. *Traveler's Guide to ZTL Driving Zones in Italy*, Autoeurope, n.d.
<http://www.autoeurope.com/go/italy-ztl-zones/> (24.08.2017.)
21. *Vatican City*, History, 2017. <http://www.history.com/topics/vatican-city> (25.08.2017)

Popis slika

1. Vatican city within Rome: http://4.bp.blogspot.com/-tE-tKUVO-VI/UUN9W9EMMQI/AAAAAAAAABPw/csKH893rm9I/s1600/Location_map_Italy_Rome_Vatican_City.png (4.08.2017.)
2. Seven Hills of Rome:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/57/Seven_Hills_of_Rome.svg/400px-Seven_Hills_of_Rome.svg.png (5.08.2017.)
3. Climate graph: <https://images.climate-data.org/location/1185/climate-graph.png> (10.08.2017.)
4. Hydrography of Ancient Rome:
<http://www3.iath.virginia.edu/waters/lanciani/hydrography.jpg> (10.08.2017.)
5. Map of Imperial Rome: <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/originals/93/57/de/9357dedfeaf77025347bf171c4c00b0d.jpg> (12.08.2017.)
6. Ancient Rome city growth:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0a/Platner_-_Ancient_Rome_city_growth.jpg (12.08.2017.)
7. Costa, E.J., Dutt, A.K., Roxbury, C., 1984: Spatial Development, Density Gradients and their Planning Implications: The Rome Case, *GeoJournal*, 9 (3), 311-318
8. The Spatial Evolution of Rome: <http://romabyrachel.weebly.com/> (6.09.2017.)